

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ УМОВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ (В АСПЕКТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я)

Зміни, що відбуваються в українському суспільстві, зумовлюють трансформацію траєкторій і практик соціалізації, перегляд критеріїв соціалізованості людини, її ідентифікаційних орієнтирів. Специфіка сучасних соціалізаційних процесів ставить перед науковцями складні теоретичні і практичні завдання. Дослідженню проблеми соціалізації сприяли праці вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкриті загальні теоретико-методологічні, соціально-психологічні проблеми становлення особистості, її активна й творча природа, соціальна детермінованість її розвитку (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Б.Г.Анан'єв, Л.І.Божович, К.О.Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, І.С. Кон, С.Д. Максименко, В.В. Москаленко, В.О. Татенко, Т.М.Титаренко та ін.); фундаментальні дослідження соціалізації й ідентичності (О.П. Белінська, Т.Д. Марцинковська, Г.Г. Шпег, Дж.Г. Мід, Ж. Піаже, Е. Еріксон та ін.); концептуальні положення дослідження вікових особливостей соціалізації (Л.С. Виготський, А.В. Петровський, Д.І. Фельдштейн, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, В.С. Мухіна, Л.Ф. Обухова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.).

Разом з тим, окремі аспекти процесу соціалізації висвітлені недостатньо. Невирішеними залишаються проблеми детермінант розвитку процесу соціалізації; можливостей соціально контрольованого впливу на його зміст і динаміку; умов успішної соціалізації; стихійного впливу на процес становлення особистості; аналізу психологічних основ вибіркового ставлення індивіда до свого оточення й формування системи внутрішніх регуляторів соціальної поведінки та багато інших. Таким чином, недостатня наукова розробленість змісту й напрямів соціалізації особистості, з одного боку, та висока динамічність сучасної соціальної ситуації, з іншого, детермінують актуальність теоретико-емпіричного дослідження проблеми соціалізації. Мета статті полягає у з'ясуванні природи процесу соціалізації, його зовнішніх і внутрішніх детермінант.

Термін "соціалізація", незважаючи на свою поширеність, не має однозначної інтерпретації, що пояснюється, по-перше, багатогранністю та складністю цього феномена. По-друге, соціалізація впродовж свого існування, яке збігається з існуванням людства, зазнала багатьох суттєвих змін, зважаючи на зміни соціального середовища. По-третє, дослідження проблеми соціалізації має міждисциплінарний характер, відповідно, різні науки вивчають це явище залежно від свого предмета дослідження. Зокрема, в філософському контексті соціалізація розглядається як процес операціонального оволодіння програмами діяльності й поведінки, характерних для певної культурної традиції (Д. Дьюї, В.В. Зеньковський, К. Маркс та ін.). В антропологічному аспекті соціалізація тлумачиться як процес оволодіння культурою, соціально значущими цінностями, нормами та моделями поведінки (Р. Бенедікт, Ф. Боас, М. Мід та ін.). У межах соціологічного підходу соціалізація є процесом входження індивіда в соціум шляхом засвоєння соціокультурних вимог, норм та правил (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Тард, Н.Д. Смелзер та ін.). Соціальна психологія вивчає процеси й механізми, за допомогою яких індивід засвоює відповідні соціальні норми, ролі й ідентичності та розглядає соціалізацію як елемент формування й розвитку особистості (Г.М. Андреева, І.С. Кон, В.С. Мухіна, Л.Ф. Обухова, В.В. Москаленко, В.О. Татенко та ін.). Соціальна педагогіка досліджує суть, тенденції й перспективи соціально контрольованої складової соціалізації – виховання та виховні можливості суспільства як середовища, в якому відбувається соціалізація індивіда (А.В. Мудрик, В.Д. Семенов та ін.). Ці підходи не взаємовиключають, а доповнюють один одного.

Крім того, кожен науковий напрям у межах психологічної науки, відповідно до мети дослідження, робить акцент на окремому аспекті соціалізації. Наприклад, біхевіористи й необіхевіористи (В. Волтерс, Б. Скіннер, А. Бандура та ін.) тлумачать соціалізацію як соціальне научіння; символічні інтеракціоністи (Ч.Х. Кулі, Дж.Г. Мід, І. Гофман та ін.) – як результат соціальної взаємодії; представники гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) – як самоактуалізацію Я-концепції; когнітивісти (Ж. Піаже, Л. Колберг) – як процес розвитку пізнавальних, моральних структур особистості, а представники психоаналітичного напрямку (З. Фройд, А. Фройд, Е. Еріксон, Х. Хартман та ін.) – як постійний конфлікт асоціального індивіда з суспільством.

Засади вивчення глибинних механізмів соціалізації були закладені радянськими психологами Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.Р. Лурією та набули подальшого розвитку в працях О.М. Леонт'єва, Д.Б. Ельконіна та ін. Проблема соціалізації в радянській психології також розроблялася в межах диспозиційної концепції регулювання соціальної поведінки (В.О. Ядов та ін.).

Серед сучасних українських дослідників, які займаються науковим пошуком розв'язання цієї проблеми, варто виділити В.В. Москаленка, С.Д. Максименка, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Ю.М. Швалба та ін.

Досліджуючи різні аспекти соціалізації, багато вчених, зокрема А.В. Петровський, Г.М. Андреева, І.С. Кон, О.П. Белінська, О.А. Тихомандрицька, В.В. Москаленко та ін., визнають двобічний характер цього процесу, представлений, з одного боку, засвоєнням індивідом соціального досвіду, а, з іншого - його активним відтворенням, що реалізується у спілкуванні й діяльності. Для кращого розуміння "соціалізації" вважаємо за потрібне порівняти його з близькими за змістом поняттями "виховання" та "розвиток" особистості.

Формування та розвиток тих чи інших соціально значущих характеристик особистості у конкретному суспільстві відбувається здебільшого шляхом виховання. Змінюються епохи, культури, типи соціальних систем – змінюються цілі й засоби цілеспрямованого впливу на особистість. Поняття "виховання" інтерпретується як систематичний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, які забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до діяльності в різних сферах [7, с. 65]. В ідеалі цілеспрямованому вихованню відводиться провідна роль у спрямуванні процесу соціалізації. Натомість соціалізацію слід розглядати не тільки як процес свідомого цілеспрямованого впливу на формування особистості, а й як об'єктивний стихійно-спонтанний процес трансформації індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному процесі.

Розвиток особистості є процесом неперервних змін у психіці та організмі людини, зумовлених не тільки соціальними,

а й біологічними чинниками: закономірностями визрівання, функціонування та старіння організму. Ідея розвитку особистості передбачає більшу активність особистості, наголошує на "саморусі", порівняно з процесом соціалізації, в якому більш вираженим є аспект активної адаптації особистості до суспільства. Таким чином, поняття "розвиток особистості" є ширшим за змістом, оскільки воно складається не тільки з моральних і соціальних, а й з психофізіологічних характеристик. Спільною рисою "соціалізації" й "розвитку" особистості є їх зумовленість зовнішніми, соціальними чинниками; відмінність полягає в тому, що для "розвитку" характерні ще й внутрішня активність та психофізіологічні зміни.

Отже, зміст поняття "соціалізація" наголошує на двобічності цього процесу та на активній взаємодії індивіда з соціумом, внаслідок чого здійснюється розвиток обох. Соціалізація може відбуватися як в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості, так і в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя в суспільстві. Щодо розвитку, то цей процес передбачає постійні психофізіологічні зміни, зумовлені не тільки соціальними, а й біологічними чинниками. З огляду на це соціалізація, виховання та розвиток особистості можуть мати різні траєкторії.

У процесі соціалізації особистість виступає як суб'єкт суспільних відносин, який засвоює соціальний досвід, а опісля й сам впливає на суспільство шляхом власної діяльності. Для пояснення двобічного характеру процесу соціалізації важливе значення має правильне розуміння співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов. С.Л. Рубінштейн наголошував на тому, що особистість слід розглядати як ціле, яке характеризується як сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються всі зовнішні впливи на неї [8, с. 307]. Іншими словами, зовнішнє, об'єктивне, засвоюючись індивідом, стає його внутрішнім, суб'єктивним надбанням, що визначає нове ставлення до об'єктивного світу. Таким чином, спочатку завдяки засвоєнню структур зовнішньої соціальної діяльності формуються внутрішні структури людської психіки (інтеріоризація), а потім на основі перетворення ряду цих внутрішніх структур породжуються зовнішні дії (екстеріоризація).

Суспільство здійснює різноспрямовані впливи на особистість із тим, щоб остання узгоджувала свою поведінку з встановленим соціальним зразком. Особистість же, не будучи пасивним об'єктом маніпуляцій, виробляє своє ставлення до суспільства: виявляє свою належність до нього або відособлюється, прагне відповідати або не відповідати своєю діяльністю й своїми властивостями нормам соціального оточення. Для особистості соціальне середовище не може бути просто сукупністю зовнішніх обставин; це середовище треба розглядати у зв'язку з тим, як воно відбивається в свідомості індивіда, у зв'язку з дієвим ставленням індивіда до цього середовища [4, с. 122]. Суб'єктивні властивості особистості визначають що саме з зовнішнього середовища стане для особистості значущим, чинником її активності.

Соціалізація являє собою послідовний і всебічний процес входження індивіда в об'єктивний світ суспільства. У процесі розвитку особистості змінюються зовнішні умови її розвитку, які зумовлюють перебудову її відносин із соціальною дійсністю, тобто змінюється "соціальна ситуація розвитку": із досягненням особистістю певного рівня розвитку попередня ситуація розпадається і, відповідно до набутого рівня, створюється нова вихідна для наступного віку ситуація. Соціальна ситуація розвитку детермінує шляхи, завдяки яким соціальне стає індивідуальним [2, с. 260].

Тільки з наростанням, поглибленням та диференціюванням соціального досвіду оформлюється та визріває особистість [3, с. 326]. Спочатку дитина набуває досвіду соціальної взаємодії в родині, згодом – у колі родинних відносин, ще пізніше, дитина виходить за межі родини й набуває досвіду взаємодії з іншими людьми. Вже в дошкільному віці у дитини складається ієрархія мотивів, виникає довільна поведінка та прагнення до соціально значущої діяльності. Початок шкільного навчання докорінно змінює соціальну ситуацію розвитку дитини: вона стає суб'єктом суспільних відносин та починає виконувати соціально значущі обов'язки. У процесі дорослішання соціальне середовище розширюється не тільки територіально, а й збагачується змістовно, тобто відбувається багатогранне залучення індивіда до соціальної структури суспільства та ускладнюються зв'язки індивіда зі світом.

Невирішеним залишається питання тривалості соціалізації: полеміка ведеться не тільки щодо її кінцевої (перехідний вік, юнацтво, зрілість, похилий вік), а й навіть початкової (in utero, новонародженість, раннє дитинство) точки. Традиційно вважалося, що соціалізація закінчується юнацтвом (концептуальний етап соціалізації). Одним із перших, хто взяв під сумнів встановлені межі цього процесу, був О.Г. Брім-молодший. Дослідник твердить, що соціалізація особистості відбувається й у зрілому і навіть у похилому віці, вказуючи на певні відмінності між соціалізацією дітей і дорослих. Слідом за Г.М. Андрєєвою, Б.Г. Ананьєвим, В.В. Москаленко, ми розглядаємо процес соціалізації, що відбувається впродовж усього життя індивіда, щоправда зміст одного етапу цього процесу може значно відрізнитися від іншого.

Динаміка процесу соціалізації представлена рухом від пасивного і конформного прийняття соціальних норм до розуміння соціальних вимог як узгодження між вільними людьми, до набуття навичок соціальної взаємодії на базі моральних принципів, поза рамками рольових вимог. Завдяки первинній соціалізації індивід стає членом суспільства. Вторинна соціалізація представлена кожним наступним процесом, який дає змогу вже соціалізованому індивіду входити в нові сектори об'єктивного світу свого суспільства.

Первинна соціалізація, яка відбувається у дитинстві, створює перший образ світу індивіда та закладає основу вторинної соціалізації [1, с. 213]. На цьому етапі не існує проблем з ідентифікацією, оскільки значущі інші (родина) "надаються" суспільством. Дитина засвоює світ своїх значущих інших як єдино можливий; з цієї причини він укорінюється в свідомості набагато міцніше, порівняно зі світами, що інтерналізуються у процесі вторинної соціалізації.

Вторинна соціалізація відбувається з уже соціалізованим індивідом, що зумовлює проблему узгодженості між первинною та вторинною соціалізацією. Процес вторинної соціалізації безумовно пов'язаний з первинною соціалізацією, але має декілька принципових відмінностей. Ця стадія характеризується інституційним контекстом; високим ступенем анонімності ролей (ролі віддалені від їх виконавців); меншою суб'єктивною неминучістю змісту; абстрагуванням від ролей конкретних інших до ролей та установок загалом [1, с. 230-233].

Постійні соціоекономічні зміни, що відбуваються в суспільстві, вимагають від особистості готовності входження в нові соціальні ситуації, породжені цими змінами. Первинно ресоціалізацією називався процес повторного входження індивіда в соціальне середовище внаслідок певних недоліків соціалізації (наприклад, "ресоціалізація звільнених з місць позбавлення волі") або внаслідок зміни соціально-культурного оточення ("ресоціалізація мігрантів") (А. Кеннеді, Д. Кербер). Ресоціалізація в такому розумінні певною мірою співзвучна з первинною соціалізацією, оскільки має на меті

кардинально по-новому розставити акценти реальності: руйнування старих цінностей і моделей поведінки та засвоєння нових, радикально відмінних від засвоєних раніше. Сьогодні це поняття втратило специфіку суб'єктів процесу та вживається для визначення процесу засвоєння раніше не засвоєних, недостатньо засвоєних або нових соціальних норм, цінностей, ролей, навичок тощо. Отже, ресоціалізація є процесом усвідомленої зміни поведінки індивіда в результаті соціальної невдачі, а її суб'єктом може стати будь-який член суспільства. У такому розумінні ресоціалізація симетрична вторинній соціалізації, але, на відміну від останньої, основу якої завжди складає первинна, ресоціалізація не передбачає узгодженості з минулим. Інакше кажучи, сучасність створює передумови для ресоціалізації, а минуле – для вторинної соціалізації.

Висновки. У сучасних дослідженнях проблематики соціалізації спостерігається тенденція до комплексної міждисциплінарної взаємодії підходів і методів, розроблених у межах її філософського, соціологічного, соціально-психологічного й історично-етнографічного аналізу.

Неоднозначність інтерпретацій терміна "соціалізація" пояснюється багатогранністю цього процесу. Під соціалізацією здебільшого розуміють двобічний процес засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в систему соціальних зв'язків та активного відтворення індивідом цих зв'язків шляхом його активної діяльності, активного залучення до соціального середовища.

Соціалізація може розглядатися як процес стихійної взаємодії людини з суспільством та стихійного впливу на неї різних, зазвичай різноспрямованих обставин життя, а також як процес планомірного формування особистості. Розвиток же передбачає постійні психофізіологічні зміни, зумовлені не тільки соціальними, а й біологічними чинниками. Так, соціалізація, виховання та розвиток особистості можуть мати різні траєкторії.

У процесі соціалізації спочатку завдяки зовнішньому впливу формуються внутрішні структури людської психіки, а потім на основі перетворення сформованих внутрішніх структур породжуються зовнішні дії. Процес соціалізації індивіда значною мірою залежить від того, як відбивається середовище у його свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социология конструирования реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология. – 1984. – 432 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 6: Научное наследие. – 1984. – 400 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
5. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.
6. Мудрик А.В. Социализация человека / А.В. Мудрик. – М.: Академия, 2006. – 304 с.
7. Психологический словарь / [ред.-сост. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.

Подано до редакції 08.02.2010

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено визначенню змісту соціалізації особистості. З'ясовується природа процесу соціалізації, зазначається двобічний характер цього процесу та аналізується взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх детермінант соціалізації.

Ключові слова: соціалізація, соціальне середовище, розвиток, соціальний досвід.

Т.Л. Шугурова

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВНЕШНИХ И ВНУТРЕННИХ УСЛОВИЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ (В АСПЕКТЕ СОХРАНЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ)

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена определению содержания процесса социализации личности. Указывается на двусторонний характер этого процесса и показывается взаимосвязь внешних и внутренних условий социализации.

Ключевые слова: социализация, социальная среда, развитие, социальный опыт.

T.L. Shugurova

INTERDEPENDENCE OF INTERNAL AND EXTERNAL CONDITIONS OF SOCIALIZATION (IN CONTEXT OF PRESERVING PSYCHIC HEALTH)

SUMMARY

The article defines the term 'personal socialization'; shows a two-sided character of the process, and emphasizes interrelation between internal and external conditions of socialization.

Keywords: socialization, social environment, development, social experience.
